

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июль

10

четверг

2014 чыл – Культура чылы

6

Бир чуруктуң төөгүзү

8

Филармония-
ның «Алдын
дүлгүүрү»

Кызыл 100 чыл
бурунгаар. Баш-
тайгы өргенни
каккан хүн

Сайгарылгалыг семинар

Июль 8-те ТР-нің Чазак Бажыңы-
ның 1 дугаар хуралдаар залында
социал угланышкынныг коммер-
цияга хамаарышпас организациялар
биле хөй-ниити эгелзешкиннериниң
муниципалдыг программаларын
деткиир талазы-биле сайгарылгалыг
семинар болган. Аңаа ТР-нің Эко-
номика, Социал хөгжүлдө, Саң-хөө
яамыларының төлээлери, муницип-
палдыг тургузуглар даргаларының
социал политика талазы-биле ора-
лакчылары, коммерцияга хамаа-
рышпас организациялар удуртукчу-
лары киришкен.

РФ-тиң Президентизиниң чанында
ссияның улус ажил-агыиының болгаш
рүне албанының академиязының фи-
лиы – Сибирьниң эргелеп-башкарыл-
гаститудунуң менеджмент кафедрасы-
ның доцентизи Дмитрий ФИЛИПОВ.

Республика чергелиг семинарны
ТР-нің Чазак Бажыңының ора-
лакчызы Артур Монгал ажыдып тура,
коммерцияга хамаарышпас организациялар
дээрже ниитилелдиң болгаш хөй-ниити
политиказының чарылбас кезээ дээрзин
демдеглээш: «Олар хамааты туруш,
хамааты эгелзешкин, чаңгыс демниг чорук
дээн ышкаш билишкиннериниң ужур-
утказын бедидип турарлар. А амдызын-
да ис чок читкен бичии уругну безин чү-
гле шагдаалар дилеп турар болгай. Ша-
кындыг байдалдарда дуза кадыптар хире
хөй-ниитиниң волонтержу шимчээш-
киннери хевирлеттинмээн. Ол талазы-
биле хөй ажилды чорудар болгаш күрү-
нениң аңаа хамаарыштыр көрдүнгөн дет-
кимчезин бүрүнү-биле ажыглаар ужурлуг
бис» — деп чугаалаан.

Семинарны Тывага эрттирер дуга-
йында санал киригеннериниң бирээзи Ре-
гионнар аразының «Сибирьниң хөй-ниити
эгелзешкиннерин деткиир төвү» хөй-
ниити фондузунуң президентизи, РФ-тиң
Экономика сайзыралының яамызының
эксперти Елена Малицкая чыылганнар-
га коммерцияга хамаарышпас организа-
циялар биле хөй-ниити эгелзешкиннерге
муниципалдыг программаларны деткиир
талазы-биле күрүне политиказының ду-
гайында ажыктыг чүүлдерни электронуг

РФ-тиң Экономика сайзыралының яамы-
зының эксперти Елена МАЛИЦКАЯ.

самбырага көргүспүшаан, делгеренгейи-
биле тайылбырлаан.

Социал угланышкынныг коммерция-
га хамаарышпас организацияларны сай-
зырадыр талазы-биле төлевилелдерге
кандыг деткимчелер барын айтып, олар-
ның херек кырында амыдыралда ботта-
нып турар чижектерин кириген. Бо хүнде
Сибирь округунда күрүнениң ол талазы-
биле деткимчезин алырынга мурнакчы
регионнар Красноярск край биле Новоси-
бирск облазы болуп турар. Новосибирск
облазында «Кызыл крест» организация-
зы волонтерларны аарыг улуска ачы-ду-
за чедиреринге өөредип турар, а олары
кадыкшыл байдалы кызыгаарлыг улуска
буянныг ажил-ижи-биле бараан болуп ту-
рарлар. (Уланчызы 2-ги арында) ➡

Хүннүң медээзи

Социал-политиктиг байдалы турум

Россияның регионнары-
ның социал-политиктиг турум
чоруунуң июньда рейтингин
«Петербургтуң политиказы»
фонд парлап үндүргөн.

Фондунуң эксперттери Тыва-
ны турум чорук талазы-биле
мурнакчыларның соонда ийги-
черде деп санаан. «Петербург-
туң политиказы» фонд рейтинг-
лерни 2012 чылдың күзүнүнден
эгелзеш, ай санында парладып
келгенин сагындыраал. Турум
чоруктуң деңгелин рейтингиниң
авторлары 10 баллдыг шкала
езугаар санап турар, 10 дээрже
эң бедик көргүзүг, 1 — эң биче.
Тываның алган баллдарының
түңү 7,9. Рейтингиниң иштинге
регионнары социал-политик-
тиг турум чоруунуң деңгелин
аайы-биле 4 категорияга хуваа-
ган — эң бедик, бедик, ортумак
болгаш кошкак.

Тыва июньнуң рейтингин-
де баллдар талазы-биле майда
чедип алган түңнелдерин кош-
катпаан. Бедик рейтингини аңаа
дөрт болуушкун хандырган.
Оларның аразында «Петербург-
туң политиказы» Тываның Баш-
тыңы Шолбан Кара-оол Рос-
сияның Энергетика яамызынче
дилег киригеш, электри энергия-
зын мөөңнөп садып алырының
чиигелделиг өрттөн чедип ал-
ганын онзалап демдеглеп турар.
Ол ышкаш Кызыл-Курагино
демир-орук төлевилелинге 86
млрд. рубльди Национал чаагай
чорук фондузундан тускайлаа-
нының дугайында медээ каяа-
даа үнүп турган. Ол тудуг бо күзүн
эгелээр. Ындыг шийтирнел чедип
алыр дээш республиканың эрге-
чагыргалары 2011 чылдан бээр
туржуп келген.

Швецияның алдын казып тып
турар «Тардан Голд» компания-
зының удуртулгазы-биле респуб-
ликаның Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оолдуң Кызылды долгандыр
чоруур орукту тударынга компа-
нияның киржилгезиниң дугайында
чугаалашканынче кичээнге
угланган. Ол төлевилелден ой-
талап турар кара чаңгыс эң улуг
компания ол, ынчангаш Шолбан
Кара-оол үннү дыңзыдар ужурга
таварышкан.

Социал байдал талазы-биле
эң бедик көргүзүлгелер чээрби
регионнарының санынга Тываның
киргениниң дугайында медээ-
ни рейтингиниң тургузукчулары
сеткил ханышкын-биле хүлээп
алганнар.

Тывага Будда хүрээзин тудар

Тывага Будда хүрээзин туда-
рынга өргүл чылдазын коммер-
цияга хамаарышпас фонд чар-
лаан.

Акша-хөреңгизин, эт-севин Будда хү-
рин тударынга өргүл кылдыр берген
и бүрүзүнүң адын хүрээге мөңгези-
е шыгжаар кылдыр дамчыдар,
гүл номунга» кириер. Хүрээни туда-
га деткимче көргүзери-биле тургус-
ан коммерцияга хамаарышпас фон-
д баштаар чери чаагай сеткилдиг
илерден акша чылдазының дуга-
да медеглелди тараткан. Фондунуң
гаар чериниң даргазы Мерген Оор-
жактын атын езуугаар алырга, хү-
ни XIV Далай-Ламаның 1992 чылда
а аян-чорук кылып кээп чорааш
ктал каан черинге тудар. Ол респуб-
да эң улуг шажын тудуу болур.

Чаагай сеткилдиг өргүлүн күзелдиг
и бүрүзү бодунуң-даа, чоок кижиле-
н-даа өмүнээзинден кылып болур—
Мерген Ооржак чугаалаан.—Ол
ны көргүскен кижиниң адын тускай
а бижип каар. Ол дептерни хүрээге
эртине кылдыр кадагалаар.

Өргүл номунда» кирген баштай-
ижимелдериниң аразында Тываның
тыңы Шолбан Кара-оолдуң ады
ол чоннуң тудуун деткириниң та-

лазы-биле майда болган чаагай сеткил
марафонунуң үезинде бодунуң өг-бүлө-
зи-биле кады акшаны салган. Фонд дар-
газының чугаалап турары-биле алырга,
акшаны 8-923-266-8479 деп телефонче
долгааш, туду-даа эккеп болур, «Улус-
туң банкызы» АЮ ААН-де ажиттыгган
тускай агар санче-даа шилчидерге чедип
кээр.

«Дуза чедирген кижилерден фами-
лиязын, адын болгаш адазының адын
долузу-биле айтырын дилээр-дир мен,
ону хүрээниң үндезилекчилериниң но-
мунга кириер болгай» — деп, Мерген
Ооржак немээн.

Фондунуң реквизиттери — Неком-
мерческий фонд поддержки строитель-
ства буддийского храма в г. Кызыле,
ИНН 1701081063, расчетный счет
№ 40/03810900000000252.

Быжыг өг-бүлө — быжыг күрүне

Июль 8-те ТР-нің Дээди Хуралын-
га «Чаңгыс демниг Россия» партияның
«Быжыг өг-бүлө» деп төлевилелдин
республикада ажилдап эгелзениниң
болгаш ону амыдыралга боттандыра-
рының дугайында «төгерик стол» эрткен.

Аңаа ТР-нің Дээди Хуралының даргазы
Каң-оол Даваа, ооң оралакчызы Ольга Коль-
чикова, кадык камгалал болгаш социал
политика комитетиниң даргазы Ульяна Монгуш
болгаш төлевилелдин ажилчын бөлүүнүң
кежигүннери киришкен.

«Чаңгыс демниг Россия» партияның өг-
бүлө болгаш чаш ажы-төлче сагыш салышкыны
дыка улуг. Ону күүсекчи, хоойлужудулга, тус
чер органнары, хөй-ниити организациялары
бо айтырыгже кичээнге кичээлдериниң
талазы-биле партийжи төлевилелдерни үндүр-
ген. Чоокта чаа Тывага «Россияга төл бүрүзү
херек» деп төлевилел ажилдап эгелзэн. Ооң
кол угланышкыны — уруглар бажыңнарында
өскүс уругларның санын эвээжедип, өг-бүлө-
лөргө тургузары бооп турар» — деп К.Даваа
дыңнаткан соонда, өг-бүлө, ынакшыл болгаш
шыңчы чорук байырлалы таварыштыр аныак
өг-бүлө Эрес, Саглана Аптыларга, интерна-
ционалчы өг-бүлө Аяс Ангырбан, Ирина Чебе-
нюкка болгаш Аяс, Саида Хертектерге өөрүп
четтиришкин бижин болгаш боодал чечек-
терни тывыскан.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

М.К. Сурунчапты Бай-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында

2014 чылдың июль 6 №80/416-6 Кызыл хоорай

Бай-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссияның составынче «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбырындан депштитирген Мариана Кызыл-ооловна Сурунчапты билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1961 чылда төрүттүнген Мариана Кызыл-ооловна Сурунчапты Бай-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга немелделер дугайында

2014 чылдың июль 6 №80/414-6 Кызыл хоорай

Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатураларның талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 11 пунктузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1946 чылда төрүттүнген, эртеми тускай ортумак, «Вестник Пий-Хема» солунуң редактору, комиссияның составынга томуйлаар кылдыр ажылдап турар черинден сүмелзэн Николай Григорьевич Шеринни Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга томуйлаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында

2014 чылдың июль 6 № 80/415-6 Кызыл хоорай

Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга томуйлаар кылдыр саналдаан кандидатураны чугаалажып көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» №67-ФЗ Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1946 чылда төрүттүнген, эртеми тускай ортумак, «Вестник Пий-Хема» солунуң редактору Николай Григорьевич Шеринни Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга томуйлаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы
Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары
М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде доозулганы-биле Россияның Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге), хөй-ниити каттыжышкыннарга, Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарына депутаттар мандаттарын хуваарына кирген, кандидаттар даңзызын депшиткен хөй-ниити каттыжышкыннарынга соңгукчуларның ажылдап, албан-хаап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле Бай-Тайга кожуунунуң (бадылаар эргелиг бир кежигүнү), Улуг-Хем кожуунунуң (бадылаар эргелиг бир кежигүнү) девискээр соңгулда комиссияларының составының кезин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээниниң дугайын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем девискээр соңгулда комиссияларының составтарынга саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден он хонуктуң дургузунда дараазында адреске кирип болур: 66700, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

БЫЖЫГ ӨГ-БҮЛЕ — БЫЖЫГ КҮРҮН

3 ажы-төлдүг Алтыыларның өг-бүлезинге байыр чедирип турары.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

«Чаңгыс демниг Россия» партияның регионалдыг салбырының кежигүнү, ТР-ниң Дээди Хуралының социал айтырыглар талазы-биле комитеттин даргазы Ульяна Монгушту төлөвилелдин удуртукчузунга соңгаан. Ол эгесөстү ап, төлөвилел-биле таныштырган:

— РФ-те уругларның төрүтүнүп турар саны-биле Тыва 2 дугаар черде, Сибирь федералдыг округта 1-ги черде, бистиң мурнувуста Чечен Республика. Ийи талазында өске регионнар-биле деңнээрге, бадыланчып азы чарлып турар өг-бүлелериниң хуузу эвээш, а Тываның иштинге ол сан-фактылар хөй. ССРЭ үезинде өг-бүлелериниң чарлыры 10-20 хуу турган болза, амгы үеде 2013 чылда 100 бадылашкан өг-бүлеге онааштыр 51-и чарлып турар. Ол байдал дүвүрөнчиг.

Шаг-шаандан тура аныак өг-бүлелерни өглээр өгбелеривистиң езу-чаңчылы турган. Өгленип турар аныктар өг-бүлезинге быжыг найыралдыг чурттазын дээш хойнуң куду-

руунуң чаа азы хендирбениң эн ээдин хайындыргаш, чиңгелдир кескеш, оларга ада-иези эриннериниң кыдыынга (чырыынга) ызырткаш, кым хөйүнү чиптер азы тыртып алыр болдур, ол өг-бүлезиниң баштыңы болур деп санап чораан. Амгы үеде «ажыг, ажыг!» деп алгыржып, ада-иезиниң, улуг назылыг дөргүл-төрелиниң мурнунга ош-кажыр орус чоннуң езу-чаңчылын өттүнүп турар болу берген. А херек кырында бурун тыва езу-чаңчылдарда улуг улус чанынга ошкажыр хамаанчок, ийи бодунуң куспактанчыры, эргеленчири безин чажыт турган. Бадыланчып турар аныктарны «Чырыктаашкын» деп езулалды Улуг-Хем кожуунунуң ХБАБ эргелелиниң ажылдакчылары сумуларда эгидип эгелээни кончуг шын. Бир чыл бурунгаар бодум хуумда 2 дугаар оглум биле керним ол чаагай чаңчылды кылып күүсеткен. Ынчангаш ону суртаалдап, амыдыралда боттандырып, аныак өг-бүлелериниң уттундурбас сактышкыны кылдыр арттырып алыры чугула.

Партияның шугуму-биле

мындыг хевирлиг ажылдар республиканың кожуун, сүбүрүзүнде өг-бүлениң адбедидери-биле чогуур ужуралбан черлери чорудар болза эки. Республикада төлөм бөдүүн өг-бүлелер кайы хОларны илередип, демдеглээчугула. «Чаңгыс демниг Россия» партияның «Быжыг өг-бүле» деп төлөвилелинге кыскажыр бөрүзү идепкейлиг киржир ону калбаа-биле суртаалдап, сүмелээри кол сорулгавыс.

Ажылчын бөлүк төлөвилелдин амыдыралга боттандырылганының дугайында план сайгарып чугаалашкан. ХБАБ бадыланчып турар өг-бүлелерге бурун өгбелеривистиң езу-чаңчылдарын сагып, үлөгерл өг-бүлелериниң чагыг-сүмел бижээн буклеттерин, дискларин үлээрин, нарын айтырыларга таварышкан өг-бүлелер консультация төвүн ажылдары ТР-де уругларның бүрүн эргел төлээзи Светлана Аракчаа саналдаан. Бүгү-делегей, Россия чергелиг өг-бүле, адалар, алар байырлалдарын эрттирер база планда кирген.

Шончалай ХОВАЛЫ

САЙГАРЫЛГАЛЫГ СЕМИНАР

(Төнчүзү. эгези 1-ги арында).

Ол ышкаш коммерцияга хамаарышпас организация такси-биле социал ачы-дуза чедирилгезинде үре-түннелдерни чедип алган. Чоокта чаа кол угланышкынынга немей чурттакчы чон ортузунга патриотчу кижизидилгени непередир, янзы-бүрү омак-сөөк чоннарның аразында кады ажылдажылганы сайзырадыр, Россияның чоннарының амыдыралының бот-тускайлаң овор-хевирин, культуразын, дылын болгаш езу-чаңчылдарын кадагалат арттырар болгаш камгалаар талазы-биле ажылдар чорударын шиитпирлээнер.

Елена Малицкая РФ-тин Экономика сайзыралының ямызының регионнар аразында

эрттирип турары РФ-тин Президентизиниң шаңналы дээш конкурсузунуң болгаш хуу фондур конкурстарының онзагай талаларын база тайылбырлаан.

Тываның хөй-ниити организацияларының удуртукчулары кандыг-даа төлөвилелдерни карак кызыл ажылдап кылгаш, күрүне деткимчезин магадылап турар конкурстарже дужаарга, харыы чок артып турарын хомудал чугаалааннар. Аңаа хамаарыштыр РФ-тин Президентизиниң чанында улус ажыл-агыйының болгаш күрүне албанының академиязының филиалы Россияның Сибирьниң эргелеп-башкарылга институтунун менеджмент кафедрасының доцентизи Дмитрий Филиппов социал угланышкыныг коммерцияга хамаарышпас

организацияларны сайзырадыр талазы-биле программа тургузчуларының төлөвилелини сорулганын салырда болгаш о тургузуунда өске-даа кезектер долдурарда болганчок чазып турар чүүлдерни демдеглээш, семинарның чугула айтырыгларыга хамаарышкан мастер-класс башкарып эрттирген. Ол төлөвилелдерниң күрүне деткимчезин албайн баар чылдагаанында. Ынчангаш эксперт теория билиглери биле чижектерни холбап тургаш, төлөвилелди канчалык тургузарының дугайында тодаргай тайылбырны берген.

Мастер-класс төнүп турда, чаа айтырыг-харыыже шилчээ

Шончалай МААТЫ-ОО

Чингис СААЯНЫҢ тыртырган чуруу.

Юбилейге белеткелди сайгарган

Тываның болгаш Россия-ның демнежилгезиниң 100 чылын, Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганы-ның 100 чылын байырлаарына белеткелдин талазы-биле организастыг комитеттин үнүүшкүннүг хуралы Кызылга, Чазак Бажыңына болган.

Хуралды Россия Федерация-ның регион сайзырал сайыдының оралакчызы Михаил Крук даргалап эрттирген, аңаа эрге-чагырганың федералдыг органның төлээлери, республиканың Чазаның кижигүн-дери, керээлиг организация-арның удуртукчулары киришкенер.

Ажылчын бөлүктүн киркичтери Тывага июль 5-те келген, хуралга чедир ийи артык турда туттунуп бар бүгү объектилерге олар өткенер, байдалды өөренип өргөнөр, ынчангаш чөвүлел ралга чугаа элээн тодаргай болган, «тургустунган айтырыг рузунге хамаарыштыр эрге-чарыштарга шийтпирлерин тээп алыры» — деп, оралак-сайыт демдеглээн. «Бистиң күнгү ажылыбыс дээрже июль-та Москвага сайыт Игорь Колаевич Слюняевтин дарга-ашкыны-биле эрткен оргкомитеттин хуралының уланчызы» — деп, Михаил Крук улам-лаан. — Бир чүс чыл болган ийлеилер дээрже чугула бар-лал-дыр, ынчангаш аңаа уштур планнаттыг бүгүлдер чогуур хуусаазында, шынарлыг күүсеттинер улуг».

Хоорайның ниити байда-нга хамаарыштыр федерал-төптүн төлээзи чогумча-деп үнелээн, ажылдар чер-үзүндө чоруп турар. Юби-ни эрттиреринге чедир үе-эш, ажылдарны кыска хуу-да доозары чугула дээрзин демдеглээн. Кол кичээн-ни Енисей хемниң эринде, ионал музейде, Улусчу чо-дылга бажыңында, Нацио-паркта, хоорайның орукта-

рында тудуг болгаш чаартыл-га ажылдарынче угландырган. Улусчу чогадылга бажыңын август 10-га чедир дужаары көрдүнген деп, Чазак Даргазы-ның оралакчызы — тудуг болгаш коммунал ажыл-агый сайыды Александр Свинцов илеткээн. Национал музейниң мурнунда шөлчүгешти июль 31-ге чедир кылып доозар. Енисей хемниң эринде байдалды элээн то-даргай сайгарган. Керээлиг ор-ганизация «Водный мир» КХН-ниң удуртукчузу Михаил Пе-режогин акшаландырышкын айтырып тургустунмайн турар деп дыңнаткан. Ажылчыннар-ның санын объектиге 300 чедир көвүдөдир сорулганы оон му-рунга салган. Неделя төнчүзү-ге чедир керээ чарыкчылары объектиге ажылдарның графигин кириер ужурлуг дээрзин Михаил Крук айтыркан.

Чөвүлел хурал үезинде фе-дералдыг албан черлеринге ха-маарыштыр чеме база дыңнал-ган. Федералдыг тургузугларга, чижээ «Россияның почтазынга» хамааржыр ара кагдыгган ту-дугларның «салым-хуузу» дыка үр үениң дургузунда шийтпир-леттинмейн келген деп, Чазак Даргазының оралакчызы Артур Монгал шүгүмчүлээн. Михаил Крук федералдыг өнчү болур ипподромнун (аът чарыштырар черниң) ара кагдыгганы дээш Росөнчү-хөреңгиниң девискээр салбырының ажылын шыңгы-зы-биле шүгүмчүлээн. Амгы үе-де оон ээзи «Россияның иппо-дромнары» ААН болуп турар, херек кырында алыр болза, 25 гектар чер хемчээлдиг шөл бок төгөр чер апарган. Оон аңгыда янзы-бүрү чөпшээрелдер алы-рынга, дугуржулгалар чара-рынга хөй үе база негеттинер, ол ажылдарны кандыг-даа чыл-дагаан чокка саададыр чорук-тар база бар. Бо талазы-биле тус-тус даалгалар база бердин-ген.

Хоорайның чаагайжыдылга-зынче Михаил Крук онза ки-чээгейни салган, Кызылдың мэриязынга нарын айтырыг-

Россия Федерация-зының регион сайзырал сайыдының оралакчызы Михаил КРУК.

ларны салып, шүгүмчүлелди кылган. Керээлиг организация-лар-биле чогумчалыг кады ажылдажылгаже муниципал-дыг тургузугнуң архитекторун хаара тударын ол негээн. Де-вискээрлерни ногаанчыдарын, газоннары чаагайжыдарын, оран-саваларның мурнуу та-лаларын чурумчударын хоо-райның эрге-чагыргаларына сүмелээн. Оон аңгыда чонга эптиг байдалдарны тургузарын база чугула деп санаан.

Федералдыг оргкомитеттин дараазындагы хуралы августун ортан үезинде Кызылга болур. Ол колдуунда түңнел хурал болур. Август 10-га чедир дыка хөй объектилер дужааттынар, Кызылдың төп кудумчулары-ның чаагайжыдылгаже доостур ужурлуг.

Оон аңгыда Михаил Крук Ак-Довурактын болгаш Ша-гаан-Арыгның ЧЭТ-теринге база чораан. Хамыктын мурну-да энергетика болгаш тран-спорт айтырыын шийтпирлээр чугула деп регионнун эрге-ча-гыргаларының саналы-биле ол чөпшээрешкен. 2014-2020 чыл-дарда Тыва Республиканың со-циал-экономиктиг хөгжүлде-зиниң сорулгаларын шийтпир-лээриниң талазы-биле мурнады күүседир хемчеглерниң планын аңгы хуралга сайгарып чугаа-лашкан.

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Хамаатыларның мөзү-шынарын, ка-дыкшылын, эргелерин болгаш хоойлу-эзугаар эрге-ажыктарын камгалаар со-улга-биле, а ол ышкаш чажыды-биле ийрген, мегелеп кылган болгаш шынары-ок, оон иштинде федералдыг марка-лары болгаш регион демдектерин меге-алып каан эзиртир суксуннары Тыва-Республиканың девискээринге садар чо-укту болдурбазы-биле хереклекчилер-ниң эргелерин камгалаарының болгаш эзиртир суксун садыглаашкынынга-контроль чорударының талазы-биле-регионнун хөй-ниити организациязы-жылдап эгелээн.

Үстүндө айыткан чүүлге хамаарыштыр-тил спиртни, эзиртир болгаш спирт холу-актыг продукцияны садарының талазы-

биле хоойлу хажыдышкынының факты-ларының дугайында билдиришкinnerни хамаатылардан хүлээп ап эгелээн. Хажы-дышкыннар дугайында мынчаар дыңна-дып болур:

roo17.ru сайтыга билдиришкinnerни долдурар, oac-tuva@mail.ru электрон-нуг почтаже дыңнадыгны чорудар, азы Магистральная кудумчузу, 15, 3 каът деп адреске чедип келир.

Чурум хажыдышкынының фактызын бадыткаары-биле фото, аудио болгаш видео-бижимелди кылырын сүмелеп турар бис, ону харыылаар черлерге ба-дыткал кылдыр көргүзер.

Хөй-ниити чөвүлелиниң дугайында roo17.ru сайтыдан оон-даа хөйүнү билип-ап болур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Журналистерниң регионнар аразының «Сибирь — идегелдин девискээри» деп шуулганын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет-ти тургузарының дугайында

2014 чылдың июнь 18 №232-р Кызыл хоорай

1. Журналистерниң регионнар аразының «Сибирь — идегелдин девискээри» деп шуулганын (моон ыңай—шуулган дээр) белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитетти тургузар.

2. Мында кошкан чүүлдерни бадылаар: регионнар аразының шуулганын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин составын; регионнар аразының шуулганын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле хемчеглерниң планын.

3. Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы шуулганын хемчеглерин массалыг информация чепсектеринге калбаа-биле чырыдарын боттандыраар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

2014 чылдың июнь 18-те Тыва Республиканың Чазаның №232-р айтышкыны-биле бадылаан

Журналистерниң регионнар аразының «Сибирь — идегелдин девискээри» деп шуулганын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин составы

А.М.Монгал — Тыва Республи-каның Чазаның Даргазының ора-лакчызы, даргазы;

О.Д.Натсак — Тыва Республи-каның информатизация болгаш ха-рылзаа сайыды, дарганың оралак-чызы;

И.П.Принцева — Тыва Республи-каның Информатизация болгаш ха-рылзаа яамызының килдис началь-ниги, секретары;

К.А.Бичелдей — Тыва Респуб-ликаның өөредилге болгаш эртем сайыды;

В.О.Донгак — Тыва Республика-ның культура сайыды;

Н.М.Доржу — Тыва Республика-ның Баштыңының Администрация-зының болгаш Тыва Республика-ның Чазаның Аппарадының удур-тукчузунун оралакчызы — күрүне албанының болгаш кадр курлавыр-ларының айтырыгларының талазы-биле департаментиниң начальниги;

О.С.Достай — Тыва Республика-ның сан-хөө сайыды;

Т.Д.Дулуш — Республиканың Р.Д.Кенденбил аттыг уран чүүл школазының директору;

В.И.Ендан — Кызыл кожуунун чагырга даргазы (дугуржулга езу-гаар);

С.Н.Ириль — В.Кек-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының директору;

Р.В.Кажин-оол — Тыва Респуб-ликаның одалга болгаш энергетика сайыды;

Е.В.Каратаева — Тыва Респуб-ликаның экономика сайыды;

В.Н.Конгар — Тыва Республика-ның Баштыңының Администрация-зының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының регионнун айыыл чок чорук департаментизи-ниң начальниги;

Г.Д.Куулар — Тыва Республи-каның Баштыңының администра-циязының болгаш Тыва Республи-каның Чазаның Аппарадының удуртукчузунун бирги оралакчызы-муниципалдыг эрге-чагырга-биле ажыл болгаш хамааты ниитилел черлери-биле кады ажылдажылга талазы-биле департаментиниң на-чальниги;

Э.С.Лифанова — Тываның Жур-налистер эвилелиниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар (дугур-жулга езугаар);

А.Ф.Лобанов — Тыва Респуб-лика талазы-биле иштиги херектер сайыды (дугуржулга езугаар);

У.С.Мижит-Доржу — Тыва Рес-публиканың аныяктар болгаш спорт херектериниң сайыды;

С.Х.Монгуш — Тыва Республи-каның көдээ ажыл-агый болгаш

аъш-чем сайыды;

Т.Б.Монгуш — Тыва Республи-каның күрүне эрге-чагырганының күүсекчи болгаш хоойлужулга органның ажыл-агый эргеле-линиң удуртукчузу;

Ч.Х.Монгуш — «Өдүгөн» гости-ница комплекзиниң чингине ди-ректору (дугуржулга езугаар);

Д.И.Оюн — Кызыл хоорайның баштыңы — Төлээлекчилер хуралы-ның даргазы (дугуржулга езугаар);

Д.Д.Салчак — Тыва Республи-каның Баштыңының чөвүлөкчизи-парлалга секретары;

А.А.Сарыглар — Тыва Респуб-ликаның Чазаның херектер эрге-лекчизи;

А.К.Тамдын — Тываның Үн-дезин культура төвүнүн директору;

С.К.Тинмей — Тыва Республика-ның Баштыңының Администрация-зының болгаш Тыва Республика-ның Чазаның Аппарадының удур-тукчузунун оралакчызы — Тыва

Республиканың күүсекчи эрге-ча-гырга органның ажыл-чору-дугазын башкаарының болгаш күрүне эрге-чагырга органны-биле кады ажылдажылганы хандыра-рының талазы-биле эргелелдин на-чальниги;

Ю.Д.Тып-оол — Тес-Хем ко-жуунун чагырга даргазының хү-лээлгезин күүседип турар (дугур-жулга езугаар);

А.О.Хертек — Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери-ниң директору;

С.О.Хертек — «Тывасвязьин-форм» ААН-ниң чингине директо-ру (дугуржулга езугаар);

В.Т.Ховалыг — Кызыл хоорай-ның мэри (дугуржулга езугаар);

А.В.Хорлуу — Буян-Бадыргы аттыг гостиница комплекзиниң чингине директору (дугуржулга езугаар);

А.А.Хоюгбан — Тыва Республи-каның күүсекчи болгаш хоойлужу-дуга органның ажыл-чору-дугазын хандыраар автобазаның начальниги;

М.А.Чанзан — Тыва Республи-каның Баштыңының Канцелярия эргелекчизи;

В.С.Чигжит — Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң директо-ру;

А.И.Чымба — «Тыва» теле-радиоккомпанияның директору (ду-гуржулга езугаар);

А.А.Шойгу — Тыва Республика-ның Баштыңының Администрация-зының болгаш Тыва Республика-ның Чазаның Аппарадының удур-тукчузу.

«Кадыкшылдың оруу»

КӨЖҮП ЧОРУУР ЭМЧИ ШИНЧИЛГЕЗИ

«Кадыкшылдың оруу» губернатор телевилели-биле кожууннарже үнүүшкүннер кылып турар эмчи бригадасы июль 1-3 хүнеринде Тожу кожуунга четкен. Кожууннуң аңгы-аңгы суурларының чурт-такчылары эмчи шинчилгезин эртип, эмчилерден сүмелерни алыр аргалыг болган.

Тожу кожууннуң төп эмнелгезиниң даштында эмчилер манаан улуг назылыг, даян-гыштыг хоочуннар, улуг-бичи кижилер, авалар хөйү-биле чыылган. Аңгы-аңгы аарыглар аайы-биле республиканың 1 дугаар болгаш уруглар эмнелгелериниң 12 эмчилери чоннуң хүлээп алышкынын чоруткан. Суму бүрүзүнүн эмнелге, фельдшер пунктуларының де-вискээринде тускай дерилгелиг «КАМАЗ-та» маммолог эмчилер херээжен чонну шинчээ.

Кожууннуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи Шончалай Соскарның чугаазы-биле алырга, кожуун 6700 чурттакчылыг, оларның 400-ү — уруглар. Эмнелгеде 138 ажылдакчы, «Дүрген дуза чедирер» 4 машина бар. Эмчилерниң 16-зы дээди эртемниг: 2 — кезер, 2 — херээженер, 3 — уруглар, 1 — нерв, 1 — халдавырлыг аарыглар, 1 — диш, 1 — фтизиатр, 2 — анестезиолог-ревматолог, 2 терапевт эмчилер-биле чет-челеттинген. Ортумак эртемниг ажылдакчыларның саны — 53. Карак, кулак, кеш болгаш эндокринолог эмчилер чурттакчы чоннуң санынга онааштыр көрдүмээни хомуданчыг.

Аарыглар талазы-биле байдал чүгээр, республикада чүрек, хан-дамыр аарыглары бирги черде болза, кожуунда ыңдыг аарыг кижилер чок. Ол дээрже агаар-бодустан, арыг сугнуң, кандыг-даа холумак чок, шынарлыг аш-чемниң эки салдары-дыр. Кызылдан келген эндокринолог эмчиге кирген кижилер бүрүзү аарыг болуп турары илерзэн. Диш болгаш боосттаа безиниң аарыглары нептереп турары элдеп. Тожунуң чурттакчылары балык эддин хүннүн чыгыгы чөмгө ажыглап турар болгай. Ол талазы-биле шинчилел ажылдарны чорудар болза эки деп көөр-дүр мен.

Машина-балгат — нарын айтырыгларның бирээзи. «Дүрген дуза чедирер» 3 машина-ның бирээзи, эм-дом, аш-чем эккээр-биле неделя санында Кызыл — Тоора-Хем аразына чоруур, өскези суурлар аразына хүннүн-не чалалгаларже баар, үшкүзү курлавырда турар. ТР-ниң кадык камгала сайыдынче чүк сөөртүр машина бээр-биле билдиринишкен-дилегини кириген. Бир эвес ол айтырыг шийт-пирлеттине бээр болза, улуг чүк сөөртүр машинага хары угда хөй эм-дом, аш-чемни сөөртүп, акша-төгерики, үени камнап алыр бис. Оруктарның эргижирээни-биле машиналарның дугуйлары артпас, ооң артык кезектерин неделя санында садып, септээр. Эрткен чылын берген чаа машина 3 ай болганда үрелип эгелзэн. Ырак-узак болгаш багай оруктардан улуг назылыг кижилер болгаш чаш ажы-төлдүг авалар чер чедип шыдавас. Ынчангаш «Кадыкшылдың оруу» деп губернатор телевилели чонга дыка ажыктыг болгаш Тываның Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис — деп ол чугаалады.

Кожууннарже үнүүшкүннер үезинде невропатолог эмчиге оочурлаан иелер хөй болуп турар. Ооң чылдагааннарын республиканың уруглар эмнелгезиниң невропатологу Лада Шаравин мынчаар тайылбырлады:

— Республикада чылдан чылче төрүттүнүп турар уругларның саны көвүдөп турар. Өг-бүлелер 3-тен хөй ажы-төлдүг. Оларның аразы база чоок. Ынчангаш авалар кадыкшылын чедир быжыктырып албайн (уругларының аразы 1 чыл) иштелгенинден төрүттүнген чаштарның кадыкшыл байдалы кошкак болуп турар. Амыдырал-чуртталганың бергедээни-биле иштиг-сааттыг херээжен чон чиигээр хүнүнге чедир ажылдап турары база көвүдзөн. Оларның барык шуптузунуң ханының гемоглобинни чогуур хемчээлинге четпес. Ол төрүттүмзүн чаш өпояның мээзинге багай салдарлыг болур. Чижээ, бажы суглуг, кылаштаары орай, тыртар, далар дээн аарыглар оон эге-

Республиканың уруглар эмнелгезиниң уруглар эмчизи Чараштаа Ховалыг.

лээр. Республикада сөөлгү чылдарда деңизи чогуур хемчээлинге четпес төрүттүнүп турар уругларның саны көвүдөп турары дүвүренчиг. Ол өпояларның хөй кезиниң бажынче хан чүгүрүп турар. Улуг кижилерниң бажынче хан чүгүр бээр болза, инвалид артып каар, а чаш уругларга кайы хире хилинчектиг-дир, олар кайда, чүзү аарып турар деп чугаалап шыдаар эвес. Чылдан чылче нерв аарыглыг уругларның саны көвүдзөн. Үе-шаанда оларны эмнелес болза, чугааланыры, кылаштаары, сайзыралы орайтаар, чуруму баксыраар болгаш өөренири багай болур. Кызылга удавас уругларның кадыкшылын быжыктырар төп ажыттынар. Аңаа аарыг уруглар чогуур ужуруг эмчи дузанын, шинчилгезин, мага-бот нугушкунун алыр аргалыг алаар. Чамдык өг-бүлелерниң социал байдалы нарын болганы-биле олар Кызылче уругларын шинчидип кээр аргазы чок. Ынчангаш бо телевилел уругларга эки болгаш ажыктыг-дыр. Чүге дизе аңаа чурттаар, чөмөннөр, эмчилерниң шинчилгезин эртер оочурга бижиттирер, орук өртзэнге күш четпес боор. Иелер кадык уруглуг болускаар болза, боттарының кадыынче сагыш салып, эмнедип алыр болза эки. Кадык авадан кадык уруг төрүттүнөр дээрзин утпаза чугула.

Оюмаа Бичендей, Адыр-Кежиг сумудан 4 ажы-төлдүг ава:

— 1 айлыг оглум бажында кемдээш-кининг төрүттүнген, ынчангаш невропатолог болгаш өске-даа эмчилер келгенинге аажок өөрүп тур мен. Кызылга эмчилерге кирер бетинде бижидип алырга, 1 неделя манаар. Чаш уруглуг иеги үр үе дургузунда дөргүл-төрелиниң бажынынга турарга берге, эпчок боор. Тожу биле Кызыл аразының оруу багай болгаш ырак. Чайгы үеде 9-10 шак ажыг машинага чоруурга дунааргай, улуг кижиге безин шыланчыг.

Андрей Бараан, хоочун ивижи:

— Тоора-Хемниң тус чер чагыргазындан майгын алыр дээш өөм ишти-биле бадып келдвис. Эмчилерге душ бооп таварышканымыс эки болду. Назы-харым улгаткан болгаш караам баксырап эгелзэн. Ынчангаш карак эмчизинче оочурлап тур мен. Өске аарыглар талазы-биле ажырбас, кадык чүгээр. Аңааар кижиге каракты шинчидип, эмнедип алыры кончуг чугула. Чүге дизе ивижилерниң акша-төгерики ажылдап алырының кол аргазы аңнаарында болгай. Чайлаглап турар ивижилерге медээ чедирери болдунмас, чүгле рацияның дузасы-биле оларга дыңнадып болур. Рация турган болза олар эмчи шинчилгезин эртип алыр ийик.

Үш хонуктуң дургузунда Тоора-Хем, Ий, Адыр-Кежиг сумуларынга 500 хире кижини эмчилер шинчээ. Ылаңгыя чаш уруглуг иелер хөйү-биле келгени өөрүнчүг. Ол дээрже оларның ажы-төлүнүн кадыгы дээш сагыш салып турары эки-дир.

Республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи бригадасы июль 1-де кезээ келгеш, ол-ла хүн Ий суурга чедип, уругларны дүнекиниң 12 шакка чедир шинчээ. Ооң түннелинде херээжен дегдирген 4 уругну кожуунуң төп чыдар эмнелгезинче чоруткан.

Тоора-Хем сумузунга уругларның эмчи бригадасының кезер эмчизи Аяна Сенгии кожуунуң чыдар эмнелгезиниң божудулга салбырларында төрүттүнгеш чаа-ла 1 хонган өпояны аңаа чедип шинчилзэн. Чаштың авазы Менди Дамдын-оол оглунуң хирни хуула бергенин чугаалады. Аныяк авага эмчи сүмелерни, канчаар эмнээриниң тайылбырын берген.

Сумулар бүрүзүнде уруглар невропатологунче, улуг улустуң карак эмчизинче болгаш 40 хар ашкан херээжен чон маммографтыг шинчилге эртер машина чанында хөйү-биле чыгып, оочурлаан.

«Кадыкшылдың оруу» деп телевилел-биле кээп турар эмчилер кожуунда аарыг болгаш инвалид кижилер саны эвээш деп түңнзэн.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Транспорт озал-он болдурбазы-биле

Наркоманның рульче чагатпаңар

Наркоман чолаачының спорт херекселин башкара гезиниң шынзылгазын про тура суд дамчыштыр хавыр Наркотик аймаандан ээ чолаачының транспорт херек башкарып чорааны дээш Р. Административтиг чурум дыйшыктыгының дугайында декстин 12.8 чүүлүнүн 1 кез көрдүнген чурум хажыдышк болдурганы дээш Наркоку трольдун ажылдакчылары о лаачыны туткаш, протокол до ганының дугайында ИХЯ-ның Республикада ОШАЧКИ эр линиң начальнигиниң дыңна Кызыл хоорайның прокурату хынаан.

Ол чолаачы республик наркология диспансеринде «набиноидтерни хемчээл чок а лап турар» деп диагностуг ди сер учедунда турар кижиге бо. Чолаачының ИХЯ-ның Тыва публикада ОШАЧКИ эргелел бүрүткел-шылгалда салбы да кириген картчакказын хы на, аңаа транспорт херекселди башкара эргениң «В.С.Д» кат риялар айыткан шынзылгазын чылдың июнь 13-ке чедир хуус тывыскан болган.

«Орук шимчээшкениниң ай чок чоруунуң дугайында» Ф ралдыг хоойлунуң 28 чүүлүн кезээнде чолаачының кадыгы сыраанындан транспорт хе селин айыыл чок башкара шалтык тургустунуп кээр бо транспорт херекселин башка эргезиниң күжүн чидиреринге рындаа болур дээрзин айыт 1993 чылдың апрель 28-те РФ Чазааның «Россия Федерация ның «Хамаатыларга психиатрия зазының болгаш ону чедирип хамаатыларның эргелериниң ма дылалының дугайында» Хоойлу күүсидериниң дугайында» М доктаалында эмчи түннелдерин улуг айыылдыг деп санааны чү дериниң даңзызын бадылаан. даңзы езугаар автотранспорт рекселдериниң башкарыкчылар га арагалаашкын, наркомания, т сикомания таарышпас деп айыт

Наркотиктиг бүдүмелдер аж лаар кижиге автотранспорт херек лин башкара болза, орук-т спорт халаттарының болурун хамаатыларның амы-тынынга, дыкшылынга хора чедиреринге өнчү-хөреңгизин когаралга та рыштырарына озалдыг байдал тургузар. Ооң уламындан хам тыларның эргелери болгаш эр ажыктары, ол ышкаш ниитилел болгаш күрүнениң эрге-ажыкта хажыттынып болур.

Ону барымдаалааш, прокур Кызылдың хоорай судунче ук маатының транспорт херексел башкара эргезиниң күжүн сок дырының болгаш чолаачы шын газын ИХЯ-ның Тыва Республика ОШАЧКИ эргелелинче эгидерин лээндирериниң дугайында негел ни кириген.

Кызылдың хоорай суду пр курорнуң негелдезин хандырга Амгы үеде судтуң шийтпириниң к селдезин Кызыл хоорайның про ратуразы контролдап турар.

Аяна САМДА

Кызыл хоорайның прокур рунуң улуг дузалакчызы.

Адыр-Кежиг сумунуң авалары уруглар гинекологу Надежда Салкач-че оочурлап тур. Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чагааларны чазып номчаш...

Эр хей, Эчис!

Делегей чемпиону! Ол атты дыңнаарга өөрүнчүг, чоргааранчыг. Эчис Сарыг-дар июнь 4-9 хуннеринде Италиянын Линьяно-Саббья-доро хоорайга кикбоксингиге делегей чергелиг кубоктуң эдилекчизи болган.

Ооң авазы эмчи, а ачазы сов-хостун тракторизинден инженеринге чедир депшээн. Чүү-даа чүве уктуг-дөстүг болгай. Авазының акызы Шолбан Сарыг-лар—ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери. Мен Эчисти ча-жында көргөн болгаш ам деле-

гей чемпиону болганын телеви-зордан аажок өөрүп көрдүм.

Мен Эчистиң улуг кырган-ачазы болур кижини мен. Очур-Сат Сарыглар, Владимир Бүрбү кырган-ачалары «Тиилелге» совхозунуң ажил-ишчи механизаторлары. Эр хей, Эчис!

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл хоорай.

Үжен муңчуларны алдаржыдар

Шаанда, Тыва Автоном-нун область үезинде, баштай мал болгаш чер ажил-агый эштежилгелери, ооң соонда коллективтиг ажил-агыйлар тургузары кидин түлүк хай-нышкынныг апаарга, кол-хозтарны удуртукчу кадрлар-биле четчелээр айтырыг тур-густунуп келген.

Бо айтырыг совет күрүнениң деңгелинде база кончук чугула болу берген. Көдээ ажил-агый талазы-биле эртем-билигиг кижилерни колхозтарга барып ажилдаарынче нам-чазак кый-ырган. Бо кыйгырыгның аайы-биле үжен муң хире тускай эртемниглер көдээже ажил-дал үнгеннер. Оларны чон «Үжен муңчулар» деп адап алган. Тывага база «Үжен муң-чулар» турган. Мээң билирим-биле алырга, Чөөн-Хемчиктин ийме сумузундан Дүдераа Лоп-санович Ондар, Чыргакыдан Донгак Сүлдемович Настык-Доржу, Шеми сумузундан Алек-сандр Допааевич, Бай-Тайгадан Кертек Кудурукпай дээш, элээн

хөй улус көдээже ажилдап үн-геш, Тывага мал болгаш чер ажил-агыйын сайзырадыры-га улуг үлүг-хуузу киригеннер. Шуптузунуң аттарын сактып адаары берге-дир. Барыын-Хем-чик кожуунга Большевик аттыг колхозту Александр Допааевич Шаалы даргалап турда, Тока дарга хурал-суглаага үргүлчү «Шаалыдан үлегер алыңар» деп турганын дыңнаан мен. Чыраа-Бажынга «Коммунизмче орук» колхозту Настык-Доржу Донгак даргалап турда, ажил-агый бүгү Тывага алдаржып, экономика та-лазы-биле сайзыраңгай диртип, ССРЭ-ниң Улус ажил-агыйының чедишкыннерининг делгелгези-ниң Хүндүлел самбыразынга кири бижиткен. «Коммунизмче орук» колхоз тускай номнуг-даа турду.

Удуртукчу ажилга арга-мергежилдиг, салым-чаяанныг башкылар безин көдээ ажил-агый удуртукчулай бергеннер. Бистиң Чыраа-Бажынга «Кы-зыл-Шанчыг», «Мажалык» сүт-бараан фермаларының, «Да-

гыр-Шеми» хову-трактор брига-дазының ажилын Мыртык-оол Санчьевич Монгуш, Василий Тевек-оолович Санчы, Комбу-жай Балчыыр-оолович Куулар олар билдиги удуртуп турган-нар.

Ол үеде нам-чазактын кыйгы-ры дээрже чүгле колхозтарны тускай эртемниг кадрлар-биле четчелээр эвес, амгы байдал-биле деңгээр болза, көдээни хөгжүдерининг эчис програм-мазы турган. Тывадан «Үжен муңчуларның» санынга кирген-нерден эвээш кижини арткан деп бодаар мен. Чижээлээр, Аваа Чигжитович Монгуш, Тамара Чаш-ооловна Норбу. Тыва-ның «Үжен муңчуларының» то-даргай ат-даңзызын тургузуп, чыып, оларның сактышкынна-рын дыңнап, күш-ажылчы чо-руунга хүндүлелди көргүзери, оларны алдаржыдары чугула деп бодаар мен.

Эрги-Дарга КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик.

Европа төвүнге четкенем

Улуг-Хем кожуунуң Арыг-ажы школазынга чедиги ласка өөренип чеде бээ-имде, ачамның кады төрзэн ейнер дуңмазы Галина Гам аңаа почтачылап ажил-ал турган. Чагыдып алган кижилерге угбамның чеди-ип турган солун-сеткүүл-ерин хостуг үелеримде ном-гур мен.

«Монголия» деп журналдан аргыс оолдун адресин билип-гаш, олче чагаа бижиптерим-харызы удааанда чедип-лген. Ынчан Совет Эвилели-ң булуң бүрүзүнде оолдар, углар чагаалар дамчыштыр-йралдажып, үргүлчү чагаа-жыр чүве. Школаларга найы-л клубтары-даа турган. Өөре-кич үевисте үе-черге оолдар, углар чагаалажып, боттары-стың өөредилгевис, ажил-ээвис, ал-боттарывыс дуга-нда хөй чүүлдерни билип ап-ган бис. Ам болза кижилер-тернет таварыштыр чагаа-жыр апарган. Ынчан почта-чыштыр. Чагаалажып тур-ым эш-өөрүмнүң чагаалары-ң чамдызын чидирип алга-м хомуданчыг. Ол эштерим-аразындан мени дилеп тып-арлары бары меңээ дыка-ун болгаш эргим. Аңаа-ок өөрүүр мен. Ындыг эш-

теримниң бирээзининг ачызында Азия төвүнден Европа төвүнге четкенем сонугадым.

Оолдарым Айдыс, Сашам-биле Кызылдан машиналыг чоруп олурувуста, телефон алгыра берген. Баштай «Ту-винская правда» солундан Вик-тория Кондрашова долгады. Бичини болганда Белорусстун төвү Минскиден «Жди меня» дамчыдылганың редактору Ксе-ния Алхимова долгааш, ужурун тайылбырлай берзе, он чыл чагаалашкаш, ийи чыл бурун-гаар чидиржиң алганым аныяк өңнүүм оол Дин Шарейко мени дилеп турар болган. Мени Минскиже чалаан. Чоок улу-зум-биле сүмелешкеш, оглум Сашамның өөнүң ээзи Алды-най-биле чоруптувус. Ынаар чоруурунга Мария Монгушевна Дамчай дыка дузалаан. 2013 чылдың октябрь 7-де кежээлик-тей «Истана» микроавтобуска олурупкаш, Абаканга четкеш, оон Москваже ужуп чорупту-вус. Улаштыр Минскиже ушкаш, дораан чеде бээривиске, Ксе-ния командазы-биле бисти уткуп алды. Бисти дыка таа-рымчалыг аалчылар бажыңыга тургузуп каан. Октябрь 10-нун хүнүнде «Жди меня» деп дам-чыдылгага киришкеш, өңнүүм Шарейко-биле ужурашкеш, чаа

өңнүктөрлиг база апаргаш, дам-чыдылга соонда орайга дээр хоорайга экскурсиялап, ресто-раннап, селгүүстеп, чурукка тырттыржып алдымыс.

Бир черге келиривиске, өңнүүм:

— Маңаа тырттырып алыңар. Бо Европаның төвү-дүр. Азия-ның төвүнден келгеш, Евро-паның төвүнде тур силер — дээрже, кайгап кагдымыс. Оон Европаның төвүнге боттарывыс база эш-өөрүвүс-биле чурукка тырттырып алдымыс.

Биске дыка солун болган — үе дүрген эрткен. Чанар үе-вис келген. Өңнүүм Минск хоо-райның картазын тураскаалга бергеш, дараазында кээрде, аспас силер дээн. «Ужурашкы-же, Беларусь!» дээш, төрзэн Тывавысче далажып чаныпты-выс.

Делегейде кижилер мээң бе-лорусь эштерим-биле ышкаш эп-найыралдыг боорун күзээр-дир мен. Амгы үеде Украинада болуп турар коргунчук болууш-куннар дугайында телевизордан көргөш, дыка хомудаар-дыр мен. Кижилер ындыг болбас ужурлуг.

Ульяна

АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Улуг-Хем кожуун.

Бистиң хоочунувус

Чылбар-оол Бөскекович Ооржакты бүгү Сүт-Хөлде танывас, билбес кижилер ховар дизе, хөөредиг болбас. Ол Сүт-Хөлдүн суд черинге 1983 чылда одакчы-лап эгелээш, хүндүлүг дыш-танылгаже үнгүжеге чедир ажилдаан.

Чылбар-оол Бөскекович чүгле одакчылап ажилдаары-биле кызыгаарланмай, арат төлээни бооп суд хуралда-рынга олуржуп, кожуун су-дунуң чагааларын, бижикте-рин чогуур организацияларга, кижилерге чедирип четтигип чораан. Ооң ажилдап келген үезинде кожуун судунуң шиит-кекчилери дээш, оон-даа өске хөй ажилдакчылар солуш-кан, оларның шуптузу-биле эп-найыралдыг ажилдап, кол-лективтиң хүндүткелин ажи-лынга кызымаа-биле чаалап ал келген. Ажилдан хостугда болгаш шөлээзинде аңаар, балыктаарыга ол ынак. Чыл-бар-оол Бөскекович хөглүг-баштак кижини, кады ажилдап чораан эш-өөрүн кажан-даа чалгаарадып көрбээн.

Бодунуң өг-бүлезининг, ажи-төлүнүң сагыш човангыр

адазы. Уругларының авазы Лориса Чыласовна-биле 2 оолду, 2 кысты төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткеннер. Оолдары, уруглары эртем-билигиг, боттарының мергежилдери-биле үре-түн-нелдиг ажилдап чоруурлар.

Үжен чыл дургузунда суд черинге ак сеткилдиг ажил-дааны дээш, 2004 чылда Тыва Республиканың Дээди судунуң хүндүлел бижин-биле шаңнат-кан. Эки ажылы дээш хоочун-нуң өске-даа шаңнал-мактал-дары хөй. Шупту шаңналда-рын Чылбар-оол Бөскекович камныг кадагалап, бажыңы-ның ханазында көскү черде делгеп, азып алганы өөрүнчүг. Шаңнал-мактал хоозун черден келбес, үлегерлиг, кызымак ажилдаарга, кижини мактаар, шаңнаар болгай. Коллектив-тиң хоочунун чоокта чаа хүн-дүлүг дыштанылгаже байыр-лыг байдалга үдеп аьткарган бис. Амыдырал дээш ам-даа быжыг турушту, сергек сеткил-ди, бедик хей-аьтты, каң дег кадыкшылды күзедивис.

Ранса МОНГУШ,

суд курьери.

Сүт-Хөл кожуун.

Ады дириг

Ол шагда Даа кожуунуң (амгы Чөөн-Хемчик) Хайы-ракан сумузунга Саны-Ши-ри Чайзаңның өг-бүлезинге 1894 чылда Сат Чурмит-Тажы төрүттүнген.

Төрүттүнгенинден бээр 2014 чылда ооң 120 хары. Бо төөгүлүг болушкунга турас-кааткан солун кежээлерни, ужуражышкыннарны, харын-даа байырлалдарны Хайыра-кан суму чагыргазы, Сат Чур-мит-Тажының ук-салгалы орга-низастап эрттирери күзенчиг деп санаар мен.

Тываның төөгүзүнче Чур-мит-Тажының чырыткылыг адын алдын үжүктөр-биле кири бижип, төрүттүнген черинде Хайыракан суунуң кудумчула-рының бирээзин ооң ады-биле адап, төрзэн чуртунуң төөгү-зүнде ат-сураа билдингир кижиниң намдары, ажил-херээ-биле холбашкан музейни чүге тургузуп болбас боор.

Сат Чурмит-Тажы он дөрт харлыында хүрээге хуурактар берген. Оон Моолдун Орган-Өөлөт хүрээзинче өөренип чо-руткаш, моол дылды, моол би-жикти, Тибеттиң мерген билиг-лерининг үндезиннерин болгаш эмнээр аргаларын шиңгээдип алган. Чадаананың Алды-Хү-рээзиниң шыырак эртем-билиг-лиг ламазы чораан.

Тывага революстуг болууш-куннар эгелээрже, ооң ужу-ут-казын хүлээп алган. 1922 чылда Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнү апарган, ынчан ол 28-ле харлыг турган.

Нам шугуму-биле дүрген деп-шээн. ТАРН ТК-ның нам ком-миссиязының даргазы, Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы бедик албан-дужаалдарга ажилдап чораан. Тыва Арат Республи-каның 15 чыл оюн 1936 чылда демдеглеп эрттирип турда, ТАР-ның дээди шаңналы рес-публика Ордени-биле Сат Чур-мит-Тажыны шаңнаан. Бүгү делегейге тарай берген баш-тайгы тыва почта маркасында ооң чуруун парлааны төөгүлүг херек-тир!

Ынчалза-даа кара хоп, нү-гүлдээшкени ону сегирип алган. «Контрреволюстуг шпион ор-ганизацияның удуртукчузу» деп барымдаа чокка буруу-даткаш, 1938 чылдың ноябрь 16-ның дүнезинде бооладып өлүрткен. Ынчан ол 44 харлыг турган. Даг дег караны довук дег ак базар. Кем-буруу чокка репрессияга таварышкан дээш, 1964 чылда РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектери-ниң талазы-биле суд колле-гиязының шиитпири-биле Сат Чурмит-Тажыны бүрүнү-биле агарткан.

Тыва күрүнениң көскү ажилдакчызы Сат Чурмит-Тажының ук-салгалы Хайы-раканды, Чадаанада бар деп билер мен. Ат-алдарлыг ада-өгбезиниң 120 харын демдег-леп эрттирер дугайында айты-рыгны олар көдүрер боор деп идегеп артым.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Россия биле Тываның
демнежилгезиниң 100 чылынга

ФРОНТУЧУ ДААЙЫМ

Шет Онгакович Монгуш — мээң даайым, фронтучу. Ол өг-бүлениң үш дугаар оглу бооп төрүттүнген. Ооң кады төрээниери ийи оол, беш кыс. Бичизинден тура-ла эрешоваа кижии. Мага-боду узуншыырак, делгем хөрөктиг, силиг, ак шырайлыг, кыдырык, көк карактарлыг. Оон

Шет Онгакович
Монгуш.

улуг даайымны Комбужат Онгакович Монгуш дээр. Алышкылар кайызы-даа садыгжы эртемниг. Дайын чоруурунга чедир Шет Монгуш садыг эргелекчилеп ажылдап турган. Ол бөдүүн, төрөлзирек, өөрзүрек, чонунга хүндүткелдиг чораанын улуг кижилер ам-даа сактып чоруурлар.

Авамның авазын Долчутпаа дээр. Кырган-авам оглун дайын-чааже үдепкеш, дыка сагышсыраан чораан. Даң адар, оран-делегейинче, тайга-таңдызынче ак сүдүн чажып, оглунуң амыр-менди чедип кээрин йөрээр турган. Оглу дайынга турда ол «кызыл-дустай» берген.

Даайым Шет Онгакович аңнаарынга ынак чораан. Барыын-Хемчиктин Актың аалдарынга олча-кежиин дургаар үлээш, өөнге чүгле бир хайындырым зыт-даа эккээр турган деп авам сактыр.

Даайым Дубно, Ровно хоорайларны хостап тургаш, чарын аразынче балыглаткан. Ооң кавынындан ол чок болган. Даайымны Кызыл-Мажалыктың эрги хөөрлерде орнукушкан. Шекпээр суурда кудумчуну «Шет» кылдыр меңгежидип адаан. «Ада өлүр — оглу артар» дээр болгай, ооң чаңгыс оглу Владимир Шетович Ооржак дөргүл-төрелин чалааш, ачазынга тураскаалды Актың арт кырынга тургускан. Эртен-дүшкен чон, аныяк өскен ол тураскаалга мөгөйип эртип чоруурлар.

Фронтучу даайым Шет Онгакович Монгушка каш одуруг шүлүктү тураскааттым.

*Арыг-Хемниг, каас-чараш чурумалдыг,
Ак деп черниң бодунга ол төрүттүнген.
Ада-чурттуң дайынының киржикчизи,
Арат Шетти Барыын кожуун шупту билир.*

*Анай-чаштан аңнаарынга дыка ынак,
Алдай буурул, тайга-таңды
олча-кежиин
Аал ишти, төрөл-чонга деңге үлөп,
Авыралдыг чурттаңар деп чагып чораан.*

*Ада-чурттуң дайынының киржикчизи
Өөр чону, төрөөн чурту, тайбың
дээштин,
Өлүм-чидим, карак чажын көргенин ол
Актың оглу даайымны сактып чор мен.*

*Орус, тыва, татар, хакас эштериниң
Ондап-остаан хилинчээр ол сактып чораан,
Өршээ бурган, тайбың турзун, чурттап
Өлүм-чидим, дайын-бачыт турбас болзун!*

Валентина БИЖИК-БАЙЫР.
Кызыл хоорай.

ФИЛАРМОНИЯНЫҢ «АЛДЫН ДҮЛГҮҮР»

Кызыл хоорайның Ленин болгаш Комсомольская кудумчуларының белдиринде турар, 1914 чылдың күрүнө камгалалында, кадагалалында арткан, ол шагның тудуг каасталгаларының аян-шинчизи-биле туткан, кырында бичежек балконнуг бажың-чыгашка ажыттыганын тыва филармония — ынчангы үе езугаар алырга, бичии культуру ордузу турду ийин. Филармонияның баштай ажыттыганын хунунде ажылдап эгелзэн бистерни — аныяк, чараш оолдар, кыстарны ижикирип, ажыл-амыдыралдың эге чадазында, уран чүүлдүн делгем оруунче үдеп каан оран-саванын овор-хевиринге хамаарыштыр төөгүнү сактып көрээл, хүндүлүг номчукчу.

Дүн-хүн дивейн, уйгучыдын чокка Соңгу-доштук океанче он-он муң километрни кандыг-даа шалтараазын, моондактарга торулбайн, агып кирип чыдар делегейде эң-не күчүлүг, кончуг терең суглуг хем — Улуг-Хемниң эринден каш-ла базым черде турар бажыңчыгаш ол. Аңаа бистиң хып дээр чалыы үевис эрткенин билип, сактып чоруур мен. Филармония дээрге ол шагның аныяк артистериниң амыдырал-чуртталгазының адырылбас кезээ болгаш уран талантывыстың езулуг канчакчызы болган. Аңаа хүннүн-не үзүк-соксаал чокка күш-ажыл, магаданчыг, хөглүг артисти чуртталга болгаш «адыш ишти хаваргыжеге чедир» база катап-ла күш ажыл-дыр. Ынчан ол орду — танцы-самның ээлгир, чараш шимчээшкенин болгаш чырык-ла хүндүс ол кудумчулап эрткен-дүшкен кижилерниң сеткил-хөөнүн сергедип кээр ыры-шоорун аялгасы долган турду. Оюн-баштак, каткы-хөг хүнү апрельдин 1-де ажылдап эгелзэн бис. Тыва филармония тургустунганындан бээр таптыг-ла 45 чыл ою-дур.

Тывада ат-сураглыг, ховар үннүг ыраажы эжим, Тываның Улустун артизи Дамба-Доржу Сат Күрүнениң ыры-танцының «Саян» ансамблиниң 40 чыл оюн (2009 ч.) демдегеп турувуста: «Эш-өөрлеривис дугайында бир чогаалдан бижип көрөм, Чигден!» — деп, ол меңээ улуг бүзүрел-биле сүмелеп дилээрге, иштимде дыка өөрдүм. «Аазаанын — үш чыл манаар» чүве дээр ийик бе? Ынчалза-даа орай-даа болза, дөмей-ле бижиир ужурлуг апардым.

Школачы шаамда, 1957 чылда, республиканың хөгжүм-шии театрының сценазына Бүгү-делегейниң аныяктарының фестивалына тураскааткан, Тываның школарының республика көрүлдезиниң түңнел концертинге киржип, Чаа-Хөл

кожуунуң адын камгалап, аңаа танцы-сам күүсеткеш, 4 оол диплом бижиктери-биле шаңнатканывысты бөгүн безин сактыр-дыр мен. Шаңнал кылдыр өөреникчи бүрүзү бир куспак ишти номнар-биле шаңнаттывыс. Уран чүүлчү амыдыралым ынчалдыр эгелзэн. Күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң 45 чыл ою болур байырлалда бар-чок бүгү-ле кады ажылдап чорааным артист эш-өөрүмге тураскаа-дып, эрткен төөгүнү бижип көрей.

Тыва филармонияның таваан салыр болгаш ыры болгаш танцының «Саян» ансамблин тургузар дээш уран

ниң болгаш республиканың хоорай, суурларындан келген аныяк оолдар, кыстарының аразына чоруткан чүве.

Бот-дугайты чугаалаарга, мен ынчан экилерниң экилеринден шилиттинген 24 ыраажының санынга кирдим. Ол меңээ амы-хууда улуг чоргаарал болган. Ону илередиштер сөстөр ынчан меңээ тывылбаан ийин. Балет артистерин училищениң спорт залында А.К. Огнев башкы шилип хүлээп алган.

1969 чылдың апрель 11-де Тыва АССР-ниң культура сайыды М.С. Хомушкунуң дужаалы-биле албан-езуу-биле ажыттыганы Тываның Күрүнениң ыры болгаш тан-

Вера Монзулан, Рол Монгалбии, Ирина Ара Кара Доржукай, Алекс Ховалыг, Валентина К (Монгуш), Чечек Сержин Надежда Монгуш, Та Салчак (Даваа), Танов ден, Эрес-оол Саая, Маадыр, Леонид Лесн Мерген Оюн, Алекс Лопсан, Чочак-оол Мон Оюн-оол Монгуш, Энги Монгуш, Анатолий С Оон арткан бир эжи адын сагынмайн-дыр. Сөөлүнде чылдарда (1974 ч.ч.) каттыжып кыраажылар: Россияның туң артизи Надежда Ку Дамба-Доржу Сат, Чооду, Виктор Мартый.

Саян ансамблиниң хоочуннары.

чүүлге сагыш-сеткилиниң ханызындан бердинген кижилер — хормейстер Роберт Николаевич Лесников база бот-тывынгыр хореограф Анатолий Кузьмич Огнев олар талантылыгларны бүгү Тываның девискээринден дилеп, тывар ажылды чоруткан. Үстүнде ады кирген удуртукчулар — Тыва АССР-ниң Культура яамызының шиитпири-биле Күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамблин ыраажылар, самчылар болгаш оркестр артисттери-биле четчелээр дээш 1969 чылдың эге айларындан эгелзэш, март айның 25-ке чедир республика чергелиг конкурс чарлаан. Бистиң башкывыс Р.Н. Лесников келир үениң профессионал артистери болур ыраажыларны Кызылдың ынчангы музыка училищезиниң ийиги кадында турар ниити залга кара өңнүг улуг рояльды сцена кырындан дүжүрткеш, бистерниң үннеривистин тембрин хынап, ыры артизи болур салым-чаяанывыс бар-чогуң, ыры-хөгжүмнү кайы хире дыңнаарын хынап, артист болукаан ыраажының адаккы октаваның кайы үнүндө база үшкү, дөрткү октаваларының кайы үнүгө чедир үнү тода, үндүр адал ырлап шыдаарыл дээр чижектиг мергежилгелерни кылдырып, кончуг улуг шилилгени бүдүн училищениң 300-400 студентилери-

цының «Саян» ансамблиниң коллективи каяа-даа бодунуң оюн-көргүзүүн, концерттерин көргүзүп чорааш, тыва езу-чаңчылдарның чидиг, көскү болгаш чаарттыганын дылы-биле көрүкчүлөргө Тыва чурту шаанда кандыг турганын, бөгүн кандыгыл, келир үеде кандыг турар ужурлугул дээрзин ол олчаан кылдыр чон мурнунга бараалгадап, үнелеп четтинмес тыва национал культураның байлаан 1969 чылдан тура ажыдып эгелзэн.

Тыва филармонияның эң баштайгы директорунга Тыва АССР-ниң культура сайыды М.С. Хомушкунуң дужаалы-биле Радион Далай-оол томуйлаткан чүве. Ол ооң мурнунда республиканың хөгжүм-шии театрының директорунга хөй чылдар дургунда ажылдаан. АССРЭ-ниң Улустун артизи, эң баштайгы тыва профессионал композитор, бистиң хүндүлүг башкывыс Алексей Боктаевич Чыргал-оол «Саян» ансамблиниң эң баштайгы уран чүүл удуртукчузу турду. Тываның Күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң эң баштайгы составына чээрби дөрт ыраажы, он беш балет артистери база он хөгжүмчү ажылдап эгелзэн бис. Ниити ырының ыраажылары: Зоя Саая (Түлүш), Татьяна Дамдын (Соржу), Раиса Донгак (Кара-оол), Светлана Сүрүн,

Игорь Иргит болгаш өскө эш-өөрлеримни сактыр мен. Балет артистери: Т. Республиканың алдарлыг тизи Виктор Монгуш, Н. Сарыглар, Анатолий Серж оол, Раиса Шаалы, Гал Данзын, Донгак Монг Роза Чакар, Көжер-оол О Доржу Ак-кыс, Лиза Куу Тамара Мөчөк, Анна Б чыр-оол, Николай Оюн, тыр Хоцевмей. Сөөлзүрө Фрунзе хоорайның хогграфия училищезиниң дзукчулары: Евгения Сал Галина Чооду болгаш Гал Кажин-оол олар ансамбл каттыжып кирген. Орке артистери: Борис Батрак Виталий Нанактаев, Вячес Кенденбиль болгаш өс даа хөгжүмчүлөр турт Артан хөгжүмчү артист: өөрлерниң ат, фамилияз сактып чадаштым.

45 чыл бурунгаар т густунган филармония алдын дүлгүүрү — Күрүниң ыры болгаш танцын «Саян» ансамбли дээрге чыс күзел-чүткүлдүг, кытыгып чоруур энергиялыг б эң-не талантылыг болг шынап-ла, кончуг ажылт коллектив турду. Ол боду мурнунга салдыг сорул зын чедишкенин күүсетк Бистиң эгелеп каан ажылы амгы аныяктар төлөтпн-уламчылап турарына к өөрүвес боор.

Танов ЧИГДЕ

Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан...

«Төөгүнүң оруу-биле аян-чорук. 100 базым: хензиг бичииден өндүр улугга чедир» деп акция

Улуг байырлалдар Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылының бүдүүзүнде ниитилел-политиктиг «Шын» солун «Төөгүнүң оруу-биле аян-чорук. 100 базым: хензиг бичииден өндүр улугга чедир...» деп акцияны эрттирип турар. Ооң сорулгазы: республиканың чурттакчылары, ылаңгыя кожууннарның чонун күрүне болгаш муниципалдыг организацияларның база өчүнүнүң бүгү хевирлериниң албан черлериниң ажил-чорудулгазы-биле таныштырары.

100 чыл — эвээш эвес үе, ооң дургузунда чуртун, республиканың болгаш кижиге бүрүзүнүн амыдыралына дыка хей чугула болушкуннар болуп эрткен. Эрткен 100 чылдың дургузунда чедип алдынган чүүлдер эвээш эвес, чаа чүс чылче чаа-чаа планнарлыг болгаш идегелдерлиг кирер бис.

Бодунарның ажил-чорудулгаңарны чонга таныштырыңар: кайыын эгелээнил, кандыг шалтараазыңар болгаш бергелер турганыл, оларны канчаар ажып эртиңер, келир үдеги планнарыңар кандыгыл... Силерниң ажил-чорудулгаңарга балалбас исти арттырган хоочуннарның дугайында, школачыларга болгаш студентилерге үлегер болур аныяк, шылгараңгай ажилдакчыларның дугайында чугаалап берир.

Төөгү бүрүзү онзагай болгай, ооң-биле ол солун болуп турар. Чоргаарланыр чүүлдеринер бар, чонга сонугадыр чүүлдеринер хей дээрзинге бүзүрелдиг бис.

Материалды белеткээринге бистиң корреспондентилеривис дузалажыр. Солун чүүл+фото-чурук+салгалдарга тураскаал-дыр.

1 (бүдүн) арын дээш чүгле 7 муң рубль төлээр!!! Ол дээрге 65 хуу чиигелде-дир. Чүгле юбилейлиг чылда ындыг арга тургустунар.

Ону эрттирер хуусаазы: 2014 чылдың июнь 15-тен октябрь 30-ге чедир. Организакчызы: «Шын» солунуң реклама-коммерция килдизи, удуртукчузу Менди Борисовна.

Бистиң артык аргаларымыс:

*республиканың девискээрин 100 хуу хаара тутканымыс

*тыва дылда үнүп турары, ол кожууннарда аажок нептеренгей дыл

*бижээн чүүлдү хары угда 9 муң кижиге чедирер арга — Тываның Чазаандан эгелээш, республиканың эң ырак булуңунда чурттап турар малчыга чедир.

*солунуң ортумак тиражы 8 муң экземпляр, чагыдылга езугаар тарап турар.

Солун 1925 чылдан бээр үнүп турар.

Үнер хүннери: вторник болгаш четверг (8-8 арын), суббота (12 арын, ТВ-программа база бар).

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100, 2 каът кабинет №7.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртөөнүң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртөө Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 115,

(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Оорга сөөгүндө остеохондроз аарыын профессор В.С. Саяпин 2014 чылдың июль 14-тен 18-ке чедир республиканың №2 эмнелгезинге тодарадыр болгаш эмнээр.

Хүлээп алышыңа бижидип алырда,

8(39422) 3-06-34

телефонче долгаар.

Четтиргенивис илереттивис

Хенертен болган коргунчуг орук озал-онзаанга таварышкаш, аныяк назынындан, ажы-өлүндөн, ынак эжинден, чоок кижилеринден кезээ мөңгедө чарлып чоруткан бистиң ынак, азык-чаагай, оожум-топтук, чараш киживис, еренивис, уруувус, угбавыс, дуңмавыс Арина Гүреш-ооловна ОНДАРНЫ база чаптанчыг аш, бичии, 6 айлыг оглуус Чимит Чойган-ович МОНГУШТУ сөөлгү оруунче үдежип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолга база Тыва Республиканың Чазаанга, Чөөн-Хемчик кожуунуң удуртукчуларына, Ийме суму чагыргазының коллективинге, школа коллективинге, көдээ клуб коллективинге, Чадаананың №4 школа коллективинге, Фрак-чооктан келген кудаларымыска, дөргүл-өрелдеривиске, чонувуска, чаңгысклассчыла-

рымыска, чаңгыскурсчуларымыска сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Назынының кыска боорун, Айыыл-халап ол хүн боорун билген болза, Чаптанчыглар — силер ийини Чадаанага кагбазым кай!

Бопугур чаш хеймер-биле, Чүге бисти кааптыңар, Чырык черге арткан бистер, Баар саргып, ийлеп чор бис.

Холуң чемзиг, чонуң көвей Бөдүүн, топтук кижизиг сен. Сеткилимде ол-ла хевээр Чурттап чор сен, чассыг эжим.

Өөнүң ээзи, өскүс арткан уруглары, кунчулары, авазы, кады төрөөннери, дөргүл-төрели.

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ

эмчизиниң хүлээп алышыны

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда).

Ажылдаар шактары:

09.00-18.00.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Харылзажыр телефону:

8-923-267-47-29

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыскаң.

(Төлөвирлиг үндезинге парлаан.)

Төгүтү демнежилгезинге
ASIA-SIBERIA
«Азия-Сибирьден»
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып
- алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар
- херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны

(соңгалар, балкониңар, ийрер бөлүктөр, пях-дан болгаш алюминийден экиктөр)

садып алгаш, автомашина ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87

Калинин кудумчузу, 122а («Фрактал баазасы») тел: (39422) 5-22-46

Организатору ИП Макаренко И.В. Деткине лотереяның долү медээ болгаш дүрүмнерин

www.asia-siberia.ru сайттан номчуңар! Эрттирер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНӨШКИН КОМПАНИЯНЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртектер-биле өрүмнөп турар.

Кожууннардаң чагыгларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-547-1307-Евгений.

8-923-262-20-85-Сылдыс.

Лицензиялыг.

ОГРН 3111171925600012

Садып алыкчыларның кичээнгейинге!

Тудугнун кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажынның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканың өртектер-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазасы 5-22-46

Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Дуруг ортумак школазын 2007 чылда дооскан Аржаана Сергеевна ДОНДАЙ-ООЛДУҢ адынга тывыскаң 17 АА 0002130 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөрөгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шындылгыга №104

от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Бистиң ынак ачавыс Владимир Мөңгеевич ОНДАР аар аарыга таварышкаш, кезээ мөңгедө бисти каггаш чоруй барган. Кажыдалдың аар-берге үезинде ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, бистерге моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Чадаана хоорайның терапия эмнелгезиниң коллективинге, төрелдеримге, чуржааттарымга, кудаларымга аар-берге чидириглиг хүннерде ачы-буянын көргүскени дээш четтиргенивисти илередип, курлак чедир мөгеер-дир бис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү.

Бир чуруктун төөгүзү

«Шынның» почтазы

ХҮНДУЛУГ
БАШКЫ

Фото-чурукка чурт-талганың бир-ле биче кезин таңмаланып артып каар. Чуруктарга чер-делегейде бүгү-ле чүүлдерниң омур-хевир, чүс-чүс чылдарның болушкуннары кадагалаттынар. Чурук бүрүзү төөгүлүг, салым-чолдуг.

«Шын» солунувуска «Бир чуруктун төөгүзү» рубриканы ажыдар бодол чоокта чаа төрүттүндү. Ооң-биле таныжып, хүлээп ап көр, номчукчу!

Бо чылын Тыва биле Россияның демнежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның үндөзилеттингенинден бээр 100 чыл оюн демдегелеп тура, тускай рубрикавыска эрткен 100 чылдың эгезинде республикавыстың амыдырал-чуртталгазын, социал-экономика хөгжүлдэин көргүскен чуруктарны парлап, оларның дугайында тайылбыр чугааны чорударын шиитпирледивис. Ол дээр-ге В.Ермолаевтиң тырттырган чуруктары-дыр.

Фотоаппараттыг
аныяк оол

В. Ермолаев бир-ле дугаар Тывага 1913 чылда, Красноярскиниң чурт-шинчилел музейиниң эртем экспедициязы-биле келген. Биче буурай чон-биле таныжылгазы ынчаар эгелээн, а Тывага ажылдап, турум чурттаары-биле 1916 чылда көжүп келген. Ол 45 чыл дургузунда Тываның бой-дус чурумалын, ооң чурт-такчыларының амыдыралын, ажил-ижин, күрүнениң янзы-бүрү болушкуннарын чурукка тырттырып келген. Ооң 1966 чылда бижээни бот-намдарында: «Чурт-шинчилел темазынга хамааржыр 4 муң ажыг чуруктарны (негативтерни) тус черниң музейинче дужаа-дым» — деп демдеглээн.

Философия эртемнериниң кандидаты Ф.Пешкин «Кызыл тараачын» солун-

КЫЗЫЛ 100 ЧЫЛ БУРУНГААР.
БАШТАЙГЫ ӨРГЕННИ КАККАН ХҮН

га үнген, В.Ермолаевтиң 75 харлаан юбилейинге тураскааткан чүүлүнде мынчаар бижээн: «Кайы-бир ырак Тожуга, ивижилериниң тос чадырларын дыка хөй шил фотопластинка чүктеп чоруур кижиге, кара чоорган-биле бодун шыптынып алгаш (оон башка чурук тырттырары болдунмас), ол үениң фотоаппаратының хөлчөк улуг улаш штативинден тырттырып турганын бодап безин көрүңерем! В.Ермолаевтиң чугаазы-биле алырга, арааттарынчан хөрек чуруктарын фотограф кара чоорган адаанга холу-биле чуруп алган деп бодап турганнар».

В.Ермолаевке ол фотоаппаратты алдарлыг норвег поляр шинчилекчи Фритъоф Нансен 1913 чылда белекке берген. Ынчан ол кончук ховар эт турган. Ындыг ховар фотоаппараттыг орус оолдун Тывага келгени — төөгүвүстү чуруктарда кадагалат арттырып кааны — бистиң аас-кежиивис. Ол үеде В.Ермолаев

В.Ермолаев бүгү чуртталгазын Тываның культуруг сайзыралынга тураскааткан. Ол — ТАР-га Күрүне музейиниң бир дугаар директору, чер-чурт шинчилекчизи, фотограф, чогаалчы, журналист.

Бо чылгы ийи дакпыр улуг юбилейлеривиске тураскаадып, ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейи «Кызыл — В.П.Ермолаевтиң фото-чуруктарында» альбомну чырыкче үндүрген. Ында 1913 — 1944 чылдарда Тываның хөгжүлдэин көргүскен 158 чурук бар.

Белоцарскиниң
таваан салганы

«Эрги фото-чуруктарның истери-биле» деп чүүлүнде В.Ермолаевтиң бижип турары-биле, чурукта: куруг ховуда, улуг эвес дөй-довурак бедигээште дүжүлге, а ооң кырында — «ыдык» суглуг хуун болгаш езулалга ажыглаар чүүлдер. Хүрээ-

Брюханов, Кулеев, Потылицын, Петухов, Безъязыков, Барашков, Сафьянов турары архив документиленден билдингир.

Даргалар аразында «Барыын Моол болгаш Урянхай край» деп төөгүлүг очерктер чыындызының автору, сураглыг эртемден Г.Грум-Гржимайло база бар. Ооң-биле кожа — Элчин черинден дарга С.Минцлов. В.Ермолаев бодунуң үезинде чурукта ак салдыг, узун ирейни «чер дээш хомудуп турары билдингир, чүге дизе хоорай тудар девискээрни ол бодунуу деп санап турган» — деп демдеглээн. База оон Улуг-Хемниң каттышкан белдиринге бир дугаар өдек-коданын тудуп эгелээн болгаш аңаа бодунуң хууда алдын уургайларын, көдээ ажил-агыйын сайзырадырын күзеп турганын тайылбырлаан.

Хамыктың артында — Н.Черневич. Белоцарск хоорайның улуг төлөвилел чу-

Найысылалдың таваан салган езулал.

чүглө 20-21 хире-ле харлыг.

Бөдүүн ажилчын арааттарның янзы-бүрү омур-хевирлери В.Ермолаевтиң чүглө чуруктарында эвес, а чогаалдарында база арткан. 1924 чылда «Кызыл тараачын» солунга баштайгы чүүлдерин ол парладып эгелээн. «Сайын дугайында тоолчургу чугаа», «Элескей» деп тоожулары болгаш хөй-хөй очерктери тыва литератураның алдын үүжезинче кирген. 1944-1949 чылдарда «Тувинская правда» солунуң чогаал килдизинге корреспондентилеп ажилдаан.

хиит ажилдакчызы, (ооргазы көстүп турар) хоорайның болгаш Иисус Христостун бараалгакчыларының хүрээзиниң «таваан салып», алгап-йөрээшкиниң мөргүлүн номчуп турар. Ооң чанында даргалар болгаш тараачыннар. А оларны долгандыр Белоцарск хоорайның баштайгы 100 хире чурттакчылары. Оларның аразында бызаңчы, тудугжу Михайлов, чер талазы-биле ажилдакчы М.Крючков, топограф акышкылар Роголинскийлер, Сельдемешев, Махмутов, Шепелин, Вавилин,

руун чижеглеп шыйган кижиге ол. Ооң ажылында хоорайның шөлдерин дугаарлап демдеглээн болгаш оларның тус-тус эзлерин айыткан. Хоорайның төвү ооң чурраан төлөвилелинде дег, ол-ла туржунда хевээр арткан.

Шончалай МААТЫ-ООЛ. ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейиниң ажилдакчылары «Шын» солунга чуруктар биле төөгү материалдарын берген.

(Уланчылыг).

Хоочун башкы Көкүү Борбак оона Саттың өскөн-төрээн чурту Хөлдүн күчүлүг Кызыл-Тайга эдээ, ада-иези кезээде мал малдап, черлы кылып, тараа тарып чорааннар. Көкүү көңүс ынаындан-на ада-ниң дузалакчызы — анай-хураган дозар, өшкү саар, бызаалар када. Элээди уруг апаргаш Кызыл-Тайга бедик мээстеринге өшкү-хой када кадыр-берт хая-даштарны коргуш кырлап маңнап чаңчыккан. Кандың ажил-ишке кызымаа, чүткүлдүү өсүңген чадавас боор оң.

1950 чылда Көкүү Сат Сүт-Хө Суг-Аксы школазын дооскаш, балаларның чайгы курузунга педагогик эге билиглерин шигээди ап, Хө школазынга пионервожатыйлап айдан дай берген. Оон-на башкының буяруун Көкүү Борбак-ооловна изеп үнүсү хөй. Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга Кара-Чыраа, Суг-Аксы ортумак школалары дээш, оон-даа өске. Арга-дуржулыг башкы 1968 чылда ырак-узак чекожуун Мөңгүн-Тайганың Мугур-Ашколазынга ажылдап чеде берген. Школазын эге класстарының өөредиге эргелекчизинге 1972-1984 чылда ажылдап, эң ылаңгыя аныяк башкы методиктиг арга-дуржулгазын дамчы берип турган болбайн аан.

Каяа-даа башкылап ажылдааш, шоланың болгаш суурнуң хөй-ниити амыралынга Көкүү Борбак-ооловна конидекейлиг кирип турган. Чижээлээ: Мугур-Аксы суурнуң херээженнер чөлелиниң даргазынга, школының партеге организациязының секретары ажылдап, чон аразында солун болгаш ажыктыг ажилдарны организастан. Шагда хөй-ниити организациялар ажылындан тус-тус черлерде корум-рум, ажы-төлдүн кижизидилгези дээр өске-даа чугула айтырыглар дыка мааржыр турган.

Көкүү Борбак-ооловнаның хөй чылдарда үре-түннелдиг башкы ажил күрүне бедии-биле үнелээн. Хөй шагал-макталдарының аразындан башкы кижиге эң үнелиг шаңналдар «Ты АССР-ниң алдарлыг башкызы», «Россо Федерациязының Улус өөредилгезин тергиле» аттарны башкыга тывыска Хоочун башкы ол аттарга чоргаарлап чоруур — ол аңаа төлөптүг-даа.

1987 чылда хоочун башкы хүндүл дыштанылгаже үнген. Чоокта чаа харлаан-даа болза, адак-бышкаа ам-чиик. Ийи оолдарының 7-8 бичии урулары уйнуктарын Кызыл хоорайда апарып өстүржүп чоруур.

Буянныг ажил-иштиң кижизи, хүндүлүг башкы Көкүү Борбак-ооловна Саттың кадыкшылды, уруг-дарыының аразында аас-кежиктиг узун назы назылаарын эгедим.

Анзатмаа МОНГУ.
Тываның Улус өөредилгезиниң хоочун

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күөседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтирил-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6058. Чагыг 82. Номериң парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттү. Херечилелди дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардың надыглары дээш авторлар боттары харыылар.